

OM 'DET UBEVIDSTE' I DANMARK

Rolf Reitan

Psyke og Logos' redaktion har bedt mig give en kommentar til temanummeret om det ubevidste. Det gør jeg med glæde, for det første fordi det er et nummer, jeg blev glad for (psykoanalysen var altså ikke den døde sild i Danmark, man af og til kan forledes til at tro), for det andet fordi dette nummer (og den forudgående konference) røber en intention, jeg finder vigtig, nemlig at formidle en åben og kvalificeret diskussion mellem forskellige, aktuelle retninger, der på en eller anden måde har sit udspring i det freudske psykoanalyse. Nummeret bærer præg af en sådan åbenhed; det er »velgørende«, for nu at citere en af artikelforfatterne, når forskellighederne får lov at komme til orde i et samlet, ikke-paranoidt forum. Konferencens arrangører og nummerets redaktør fortjener ros for dette. Men for det tredje gør jeg det også gerne, fordi en intervention i dette forum igen giver mig anledning til at forsøge at åbne den plads i den danske diskussion af – og i – psykoanalysen, som den besynderlige mangel på interesse for Laplanches værk efterlader tom.¹ Ole Andkjær Olsen gjorde allerede for snart ti år siden et forsøg herpå², men ligesom mine egne forsøg i 1990³, gav det åbenbart ikke noget nævneværdigt resultat.

»Det ubevidstes mange ansigter – en historisk oversigt«

Det må have været en svær opgave at finde problematikker, der er fælles for hele den heterogene mangfoldighed, der er repræsenteret i dette nummer. Ole Andkjær Olsen og Ole Vedfelt har virkelig gjort et hæderligt forsøg, som de til sidst i deres indledende artikel udmønter i tre spørgsmål. Artiklen er som helhed så righoldig og oversigtlig, at dens små fejl og skævheder ville have været til at overse, hvis det ikke var for, at de underbygger og støtter en gennemgående og beklagelig misvisning, som jeg her skal diskutere i forbindelse med det sidste af de tre spørgsmål (jeg vender senere tilbage til de to første). Spørgsmålet lyder: »Er det ubevidste refleksivt eller irrefleksivt?«

OAo og OV anlægger en særlig strategi med henblik på dette spørgsmål – idet de tager udgangspunkt i »kontroversen mellem Laplanche og Lacan«. Laplanche hævder, at hverken et sprogsystem eller en sproglig kommunikation kan eksistere i det ubevidste. Det ubevidste har som sådant intet subjekt, vil intet udtrykke, dets elementer indgår ikke i nogen overordnet struktur; der eksisterer ingen negation i det ubevidste. Og Laplanche har, mener OAo og OV, givetvis ret i dette forsvar for det klassiske, freudske

ubevidste – og dette angreb på »Lacans overoptimistiske tro på lingvistikens nytte«. »Hævder man imidlertid, at det Lacan'ske ubevidste er dobbelt, imaginært og symbolsk, falder en del af kritikken til jorden, for det *imaginære ubevidste* viser sig da at have meget til fælles med det, som hos Laplanche er det ubevidste slet og ret.«⁴ (s.30) Vi forstår således, at endskønt Laplanche's Lacan-kritik er berettiget hvad gælder det klassiske, »imaginære« ubevidste, så rammer den ved siden af, hvad gælder »det symbolske ubevidste« hos Lacan.

Hvad er da dette symbolske ubevidste? Det siges for det første at være en »tydelig videreudvikling af Freuds forestillinger om det ubevidste i overjeg'et (hos Lacan den Anden med stort A).« For det andet er »den symbolske identificering« – til forskel fra 'imaginære identificeringer' – »den centrale struktur i det symbolske ubevidste«. Og for det tredje drejer det sig om en psykisk strukturering af koder, som barnet udleder af sine »intersubjektive relationer til forældrene«. Den følgende passus er måske den mest oplysende:

»I forsøget på at besvare spørgsmålet om sin egen identitet ('Hvem er jeg?') orienterer barnet sig efter såvel den Andens diskurs som den Andens begær. Der er ikke tale om konkrete ord, som forældrene siger til barnet her og nu, men om den diskursive kode, barnet har opbygget ved summation af tidligere forældreudsagn. Ved udformningen af sine egne udsagn (sin egen diskurs) forholder barnet sig hele tiden til det, som den Anden formodes at vide, at mene, at begære, og som dets egne udspil altid er skanderet af.« (ib.)

Tilblivelsen af det 'symbolske ubevidste' (og navnlig af barnets 'symbolske identitet') beskrives altså som opbygningen af en kode, der fremkommer ved summation af tidlige forældreudsagn. Der er således en tidslig dimension på spil her; det er ikke forældrenes »ord her og nu«, men en summation af tidligere »ord«, der bevirker den kode, der strukturerer barnets egne udsagn. I udformningen af disse forholder barnet sig hele tiden til det, som den Anden formodes at vide, at mene, at begære. Jeg finder disse overvejelser dybt problematiske – af flere grunde. For det første er jeg ikke sikker på, om de ikke egentlig også rammer (nogle af) Lacans ideer om det ubevidste overhovedet. I så fald kan de ikke bruges til at adskille et angiveligt imaginært fra et angiveligt symbolsk ubevidst. For det andet: hvad enten vi her forstår 'den Anden' som de vigtigste personer i barnet første omgivelser eller mere 'lacansk' som en generaliseret Anden, så vil der altid være konkrete andre, der i første omgang *bærer* den generaliserede Anden. Og det vil sige: andre personer, som barnet formoder...etc, men også personer, der selv har et ubevidst, og for hvem, derfor, det ubevidste indhold i deres indbyrdes kommunikation og deres kommunikation med barnet er fremmed for dem selv. Det er måske nok ikke meningen, at vi skal forstå denne beskrivelse af tilblivelsen af 'det symbolske ubevidste' som en socialpsykologisk opfattet læreproces, der kan observeres 'her og nu'. Det betyder så, at når barnet hele tiden

forholder sig til det, som den Anden formodes at vide, mene og begære, så er det – *i denne sammenhæng* – væsentligt en introjiceret Anden, det drejer sig om, altså et forsøg på at afkode erindringen om den andens budskab en anden mening: »Hvad ville du mig egentlig?« »Elsker du mig virkelig?« Med Laplanche's ord: den andens adfærd (i videste forstand altid en sproglig adfærd) har aflejret sig i barnets erindring som *gådefulde tegn*.⁵ Og for det tredje: ifølge Laplanche's Freudlæsning er det sådan, det ubevidste bliver til; ikke det symbolske ubevidste, men det ubevidste slet og ret.

OAo's og OV's skel mellem det 'klassiske' og det 'symbolske' ubevidste fremtræder således mere som en administrativ og eklektisk skelnen, der giver »Laplanche, hvad hans er, og Lacan, hvad der tilhører ham«. Skal denne intervention have et sagligt indhold, så forudsætter den for det første, at kontroversens to modspillere har snakket forbi og ikke forstået hinanden (hvilket selvfølgelig også kan være tilfældet), men for det andet, at de, der intervenserer, forstår modspillerne og deres modsætning bedre end disse selv gør, således at interventionen kan ske ud fra en position, der muliggør en formidling og klargørelse af kontroversens positioner. Det er umiddelbart ikke til at se, om nogen af disse betingelser er opfyldt, men jeg finder ikke under nogen omstændighed, at kontroversens positioner er afklaret og formidlet.

En ikke uvæsentlig uklarhed er knyttet til gengivelsen af Laplanches position, idet den – ganske vist kun antydningvist – ækvivaleres med et forsvar for det 'klassiske ubevidste' (mere præcist, sandsynligvis: Freuds 'første topik' (ubv versus bv-fbv)). På én måde er dette rigtigt, men på en anden måde forkert, eftersom Laplanche lader Freuds tekster kritisere sig selv, og herigennem udvikler en kritik af den monadologiske forestilling om det ubevidste – og også om jeg 'et'⁶ –, der er den dominerende hos Freud. For Laplanche – i modsætning til den officøse læremening i Freuds værk – er *den anden aktivt til stede fra begyndelsen*: uden den anden ville der overhovedet ikke kunne opstå noget ubevidst. Lacan var måske den første psykoanalytiker, der placerede den anden ved begyndelsen af de psykiske individs udvikling uden derfor at føle det nødvendigt at erstatte Freuds teoriseren med en mere udvendig 'objektrelationsteori'. I sin systematiske læsning og kritik af Freud⁷ på dette punkt er Laplanche først og fremmest lacanianer.

Er det ubevidste refleksivt eller irrefleksivt? I forsøget på at besvare dette spørgsmål vender OAo og OV senere i deres artikel tilbage til Laplanche-Lacan-kontroversen og gentager beskrivelsen af Laplanches position som et forsvar »for det klassiske standpunkt, at det ubevidste slet og ret er konstitueret ved en fortrængnings- og udgrænsningsoperation, der 'desymboliserer' ellers velfungerende sproglige diskurser, så der kun bliver en døv og stum samling forestillingsbrokker tilbage, hvorfra der med mellemrum kan komme et vulkansk udbrud. Dette ubevidste er klart irrefleksivt. Det er ikke nogen egentlig medspiller.« (s. 39).

Denne beskrivelse rammer måske Lorenzers teoriseringer, men den yder overhovedet ikke den laplancheske position retfærdighed. For det første er »desymboliseringen af ellers velfungerende sproglige diskurser« noget, der sker med efterlods virkning, og desuden fuldstændigt uafhængigt af, om diskurserne er 'velfungerende' eller ej: desymboliseringen er betinget af, at den voksnes (i vid forstand) sproglige adfærd over for barnet trænger ind i og genoptræder som »indre fremmedlegemer« – eller »kilde-objekt« (*objet-source*), som Laplanche foreslår at kalde det.⁸ Så langt fra, for det andet, at være en »døv og stum samling forestillingsbrokker«, har disse erindringer *meningskarakter*, men deres mening lader sig ikke læse eller afkode, den lader sig ikke »binde«. Til gengæld optræder disse erindringsrester bydende, krævende og ofte angribende, forfølgende.⁹

Alligevel giver det mening at karakterisere det ubevidste som »irrefleksivt«, når vi forstår ordet som OAO og OV gør det. Det fremgår ikke rigtigt af denne artikel, men det bliver forklaret i OAOs artikel om Laplanche-Lacan-kontroversen, hvor det hedder: »Det ubevidste er irrefleksivt: det kan godt udsende impulser, men det lader sig ikke påvirke af de tilbagemeldinger, der kommer fra omgivelserne, de være sig interne eller eksterne. Eller rettere: det lader sig kun ændre til en anden irrefleksiv tilstand.« (Andkjær Olsen, 1983) Den sidste sætnings korrektion¹⁰ af den foregående er afgørende: det ubevidste er ikke refleksivt i den forstand, at det kan 'indreflektere' andre funktionsmåder end sin egen, men det er i allerhøjeste grad åbent for at modtage nyt materiale, også organiseret materiale.

En yderligere korrektion af perspektivet er imidlertid bydende nødvendig. OAO og OV kommer selv ind på den »omkalfatring« af metapsykologien, som Freud gennemfører i *Jeg'et og det'et*, men synes at overse eller underbetone et vigtigt motiv for denne, nemlig at det ubevidste og jeg'et på den ene side altid i et vist omfang *også* er åbent for hinanden: grænserne mellem dem kan ikke trækkes så skarpt op som den første topiks enkle modstilling af ubv og bv-fbv lader formode. Således kan også, på den anden side, forestillingsgrupper i det førbevidste være 'mere ubevidste' end andre (i betydningen vanskeligere tilgængelige for bevidstheden). Laplanche, som tilskrives det 'klassisk freudske' synspunkt – og hvis forelæsninger fra 1977-78 var det tekstlige underlag for OAOs artikel om Laplanche-Lacan-kontroversen – bruger netop de ni *næste* forelæsninger (1978-79¹¹) til en diskussion af disse ting. Den første af disse forelæsninger rammer problematikken i dem alle, idet den indledningsvist sammenligner det ubevidstes grænser i den første topik med Fernand Legers billeder, *hvor farverne ikke holder sig indenfor formernes konturer*.¹² Et slags slutpunkt for Laplanches diskussion af disse ting findes måske klare formuleret i en afsluttende betragtning om livs- og dødsdrifterne i *Nye fundament for psykoanalysen*: »Man kan sikkert sætte disse to driftstyper i en bestemt relation til det, man kalder primærproces og sekundærproces; men bestemt ikke for at operere med en absolut ligning, primærprocessen

som tilhørende dødsdriften og sekundærprocessen som forbundet med livsdriften; der er her faktisk snarere en komplementær serie end en egentlig oppositon, en serie, der strækker sig fra det'ets allerdybeste, dømt til den absolutte opstykning, og helt op til de processer, der er bastet og bundet af jeg'et eller objektet, disse processer, der blev opdaget med narcissismen. Mellem den absolutte primærproces og den absolutte sekundærproces har vi altså en serie, der fordeler sig alt efter, hvor meget metonymi og hvor meget metafor der er, men alligevel uden, at vi i den ene ende skulle finde en ren netonymi og i den anden en ren metafor. – Der er altså en mangfoldighed af funktionsmåder i selve primærprocessen, det vil sige i de ubevidste processer: en primærproces i næsten ren tilstand, dødsdriftens funktionsmåde, og en primærproces, der er reguleret på en vis måde, livsdriftens funktionsmåde, som ikke helt og holdent er hverken primær- eller sekundærproces.« (Laplanche 1990, s.163)

Nu kunne man selvfølgelig argumentere for, at Laplanche-Lacan-kontroversen daterer sig til begyndelsen af 1960-erne, og at den senere udvikling af Laplanches Freudlæsning og tænkning derfor ikke kommer i betragtning. Men dette argument ville ramme ved siden af, for OAO og OV refererer selv til en tekst fra 1977-78, og Laplanches tænkning, der på samme tid springer ud af og er en kritik af den lacanske teoriseren, fortjener den største opmærksomhed, hvilket OAO og OV næppe vil være uenig i – i princippet. Men i praksis synes det desværre at forholde sig anderledes. Det bliver tydeligt i flere afsnit, hvor de skildrer udviklingen i den freudske tænkning uden overhovedet at indarbejde eller tage stilling til den omfattende gennemarbejdning af den, som Laplanche har leveret efter 1967.¹³

Men i denne artikel bliver den groft misvisende angivelse af Laplanches position måske først for alvor problematisk, når den modstilles den angiveligt lacanske (mine kommentarer i kantede parenteser): »Lacans teori er til gengæld præget af forsøget på at repræsentere det ubevidste i sproget. Her er det ubevidste noget, som taler, og noget, som man kan tale med. Ligesom det ubevidste hos Klein havde en prototype i det ikke erkendte, idet kroppens indre bliver en kilde til undren og videbegær og dermed danner kernen i en psykisk forestillingsgruppe, som gradvis suppleres med andre forestillinger, er det hos Lacan en ikke-viden i forhold til den Anden, der er krystallisationspunkt¹⁴ for det ubevidste. [*Men netop dette er kernepunkt også hos Laplanche, blot med den lille, men ikke ubetydelige forskel, at 'den anden' altid var en konkret anden i den enkeltes liv, og hvis spor i det ubevidste altså optræder som spor efter en anden, en fremmed – og iøvrigt som spor, der med Freuds udtryk er aflejret som 'indre fremmedlegemer', altså i 'kroppens indre', hvis man vil tillade mig denne metaforiske allusion til Klein.*] Lacan vurderer ligesom Freud [og Laplanche] urfortrængningen som det ubevidstes konstitueringsbetingelse, men kun for så vidt som den ved en abstraktions- og generaliseringsproces indstifter den symbolske orden som adskilt fra den imaginære... [*Denne proces hedder hos Laplanche 'metaboliserings- eller symboliseringsproces', og*

tematiseres tillige med udgangspunkt i Freud som en oversættelsesproces¹⁵] Når denne adskillelse har fundet sted, kan det refleksive arbejde, hvorigennem det ubevidste behæftes med stadig nye signifiant'er, tage sin begyndelse. Det ubevidste gøres med andre ord produktivt.« (s.39f.)

Men allerede ifølge Laplaces Freudlæsning er det ubevidste i allerhøjeste grad produktivt, eftersom det er det, uden hvilken sjælelig produktivitet overhovedet ikke ville være mulig i form af stadig nye 'oversættelser', nye tekster, om man vil, »nye signifianter«.

For Andkjær Olsen og Vedfelt synes antagelsen om et fra det imaginære ubevidste adskilt og forskelligt symbolsk ubevidste at være kædet sammen med Freuds overjeks-figur, og dermed på den ene side en slags ødipal problematik; incestforbudet, Loven – og på den anden side Freuds stigende interesse for det ved jeg'et og dets instanser, der selv – i dynamisk-fortrængende mening – er ubevidst. Antydningen er således, at vi allerede hos Freud finder distinktionen mellem det imaginære og det symbolske ubevidste. Dermed er der egentlig åbnet for en lang og vanskelig diskussion, som jeg her kun kan tangere med nogle punktbemærkninger: 1. Det er vel et åbent spørgsmål, hvorvidt overjeget hos Freud er noget, som i egentlig forstand kan fortrænges. Man kan vende det ryggen, nægte at lytte til det, opponere og protestere mod dets krav, benægte dets eksisten, lave grin med det eller flygte fra det, men det kan ikke fortrænges, det tilhører – *som instans* – det førbevidste, ikke det ubevidste. 2. Overjeg'ets kilder og 'forløbere' (Klein) kan imidlertid, ligesom andre kilder i det psykiske, være ubevidste, såvel i genetisk som i dynamisk forstand. 3. Det vigtigste i den sammenhæng er, at overjeg'ets kilder er de samme, som seksualitetens øvrige kilder: de gådefulde tegn, der genoptræder som indre, forstyrrende fremmedlegemer. For overjeg'ets vedkommende er disse tegn til og med udstyret med en stemme (samvittighedens, som man siger). Overjeget er overvejende auditivt, ikke visuelt positioneret. Netop derfor kan det ikke – *som sådant* – være fortrængt ubevidst. 4. Denne positionering er – i den psykiske virkelighed – yderst problematisk, fordi den betyder, at overjeg'ets bydende tegn er vanskeligere at oversætte, symbolisere end de øvrige indre fremmedlegemer.¹⁶ 5. Det er tvivlsomt, om overjeget kan siges at være produktivt, at det fremmer symboliserings- og sublimeringspotentialerne. Freuds tilbøjelighed er da også at pege på dets hæmmende virkning på såvel seksualitetens udvikling, som på sublimeringens. 6. Det er svært at se, og jeg kan ikke finde det dokumenteret, at dette overjeg skulle have nogen privilegeret eller nødvendig plads i forhold til det symbolsk ubevidste eller den symbolske kastration. Tværtimod: Hos Freud installeres det som særlig jeginstans ved Ødipuskompleksets udgang, altså som en effekt af kastrationsangstens overvindelse, dens symbolisering (= 'symbolsk kastration'). 7. Hele diskussionen af overjeg'et synes til nu at være præget af en særlig blindhed: idet det loddes uløselig sammen med Loven som et udefrakommende kategorisk imperativ, undlades diskussionen om den side af Loven, der handler om, at den er eller

kan være en symbolisering, som subjektet *ønsker*, og dermed hele den afgørende diskussion af *angstens (angsløstens (Balint)) betydning* i denne sammenhæng.¹⁷

En foreløbig konklusion på denne kommentar til den indledende artikels åbenbart afgørende spørgsmål, om det ubevidste er reflektivt eller irrefleksivt: Spørgsmålet er i sig selv klart nok, men det genererer ikke klart relevante og klare svar. Navnlig er konstruktionen af et skel mellem et symbolsk og et imaginært ubevidst, som spørgsmålet leder frem til, ikke klar nok til, at den kan indfri det implicitte løfte om at ordne feltet og forløse en diskussion af det ubevidste.

»Det ubevidstes idéhistorie« – og »digterne«

I artiklen »Det ubevidstes idéhistorie« passer Peter Thielst godt på og holder tungen lige i munden i præsentationen af et forslag til en »grovsortering af de mange begreber, eksplicite som implicite, om det ubevidste«. Med sømmelig beskedenhed giver artiklen sig ikke ud for andet end i tillæg til grovsorteringen at åbne »for et kig på nogle af de relevante idéhistoriske forudsætninger for Freuds 'det ubevidste'«. (s. 43). Og stort mere er der ikke at sige om denne artikel, den præsenterer ikke noget nyt, ej heller nogen nybelysning af noget gammelt, og den gør sig ikke umage med at overveje, hvad der kunne være de mere relevante idéhistoriske forudsætninger. Men kigget på en stribe filosoffer fra Platon over Locke og frem til Schopenhauer og Nietzsche er da sjovt nok. Man kan altid sætte pris på nogle velvalgte citater.

Aage Henriksens »Digterne og det ubevidste« siger ikke ret meget om nogen af delene, men minder os til gengæld om – dog måske uden at være klar over, at det er dét, han gør – at det, der i videnskabsfilosofien efter Peirce hedder *abduktion* eller *retroduktion*, allerede er en tankefigur i romantikken og hos tænkere som Kierkegaard og Steffens. (At figurens kilder kan findes i Kants endnu ikke helt romantiske *Kritik af Dømmekraften* finder AH dog ingen grund til at nævne). Jeg vil bestemt ikke udelukke, at hvis AH havde et større kendskab og en mere aktuel perspektivering af Freud, end den som »lægeligt drejer sig om seksualitet og trivsel« (s. 53), så ville han også kunne have sagt noget interessant om den modsætning mellem 'digtning og seksualitet', der synes at være hans artikels grundtema. Men som den står, har den, som man siger, »kun idéhistorisk interesse«.

At også »overføringen« er en idé i (sen)romantikken synes følgende Grundtvig-citat at vise: »Min anelse tør jeg ikke glemme, for da nedsank jeg for mig selv i intet. Vedblive at hefte den på hin jordiske genstand kan jeg ikke uden at nedbryde mit væsen, Overflytte den er mig umuligt. Eller er det måske muligt? Kan jeg måske overflytte den, ikke på nogen anden, men på mig selv?« (s.54). Også i denne artikel er der »fede« citater.

Uffe Hansens »Freuds rødder i hypnose- og suggestionsterapien« inde-

holder langt flere interessante punkter, end titlen lader en forvente. For det første etablerer den en stærk forbindelse med Freud og du Prel. Denne er ny for mig, og vistnok for enhver anden (Freuds (selv)bevidsthed inklusive), der ikke har læst UH. For det andet etableres denne forbindelse ikke gennem en fortænkt idéhistorisk konstruktion, men ved en læsning af teksterne. Det er på tekstens, formuleringernes, figureernes niveau, at du Prel-Freud-konnectionen etableres. Det er psykoanalytisk finesse i dette arbejde. Og for det tredje giver det, som altid, når vor geniale forbilleder bliver sat i et relevant historisk perspektiv, noget at tænke over. Nogle af Freuds allervigtigste indsigter var han hverken først eller alene om, endskønt han åbenbart var den eneste, der kunne udvikle dem og gøre dem til drivfjedre i et stort værk. For mig at se må UH's opdagelser uundgåeligt føre til flere og uoverskuelige revideringer af det freudske værks (for)historie.

»Det ubevidste i objektrelationsteorien«

Jeg kan vist lige så godt sige det med det samme: af samtlige artikler i dette temanummer om det ubevidste, synes jeg bedst om Stig Poulsens og Knud Hjulmands. Den er sober, klar og grundig, skarp og samtidig uhyre informativ. Den når ganske vist ikke frem til en teoretisk afklaring af forholdet mellem Freuds metapsykologi og Kleins hhv. Winnicotts teoriseringer. Men den stiller alle de væsentlige og nødvendige spørgsmål, der kan rummes i en kort artikel, og den gør det åbent, udogmatisk og yderst relevant. Her kan en diskussion starte – og så er det af mindre betydning, at skitsen af Freuds teoriudvikling er, om jeg må sige det sådan, lidt antikveret. Og efter min mening er der ikke meget, der er vigtigere i psykoanalysens aktuelle situation (og psykologiens, for den sags skyld) end en grundig og gennemgribende tilegnelse af Melanie Kleins arbejde. En sådan diskussion er vel knap nok begyndt (ihvertfald ikke herhjemme).¹⁸

Lad mig forsøge at forklare, hvad jeg mener med, at de to forfatters Freudlæsning er lidt antikveret – navnlig i betragtning af, at den i en vis forstand er fuldstændig, idet den på den ene side giver et rigtigt billede af en vis udvikling i Freuds tænkning, og på den anden side formidler en nogenlunde præcis fornemmelse af visse »tilsyneladende modsigelser«, som de siger, i den. Det let »antikverede« består i, at de ikke går videre med disse modsigelser, sætter dem i arbejde – eller i det mindste bringer diskussionen frem til det niveau, den er bragt i på f.eks. Laplanches arbejde *efter* den sammen med Pontalis forfattede psykoanalytiske ordbog fra 1967, som SP og KH flittigt benytter sig af. Det er faktisk lidt synd, for – paradoksalt nok – er det ikke mindst kleinske indsigter, der indarbejdes og reflekteres i næsten hver fiber af Laplanches arbejder.

Det er således påfaldende, at mange af de gode og rammende formuleringer i denne artikel, der tager udgangspunkt i Klein, finder genklang i

Laplanches senere værk. Mest påfaldende er måske følgende citat fra Isaacs, der lyder som et komprimeret Laplanche-citat: »Realitetstænkning kan ikke fungere uden samtidige og understøttede ubevidste fantasier« (s. 120). det følgende er nogle yderligere centrale eksempler:

»Det er i denne sammenhæng afgørende, at omdrejningspunktet for Kleins metapsykologi bliver de ubevidste fantasier.« (ib.) I sine Freud-læsninger viser Laplanche – fra begyndelsen¹⁹ – at de ubevidste fantasier (men ikke kun de ubevidste, snarere fantasierne i det hele taget) også er omdrejningspunkt for Freuds metapsykologi. »Disse kan jo netop ses om individets forsøg på at skabe mening i verden (jfr. Freuds beskrivelse af infantile seksualteorier)« (ib.) Ja, netop! – og i en relevant tilegnelse af Freuds metapsykologi tematiseres det af at »skabe mening« som *symbolisering*, og som binding – af den ukvalificerede libido, som er angsten²⁰ (der langt hen ad vejen, vil jeg tro, tilsvarede Lacans reelle). Jfr. »For Klein bliver den indre verden opbygget gennem individets forsøg på gennem primitive forsvarsmekanismer at mestre angsten i disse fantasier.« Men hvad betyder det så, at der er angst i disse fantasier, når fantasierne på samme tid binder angst? Det er netop pointen, hvad gælder de 'grundlæggende' fantasier, urfantasierne: de er forsøg på at binde, symbolisere, men må nødvendigvis mislykkes i dette. Derfor bliver de drivkraften i det psykiske efter en 'første' fortrængning: urfortrængningen.

Et vigtigt punkt hos SP og KH handler om splittelsesmekanismerne, projektion, introjektion, projektiv identificering, godt og ondt objekt – mekanismer, der tidligt opererer før Freuds typiske ubevidste mekanismer: forskydning, fortætning, scenisk fremstilling. To kommentarer til dette: 1. projektion, introjektion etc. er *også præget af primærprocessen*, og desuden er der intet i vejen for at tænke disse mekanismer som selv forskydninger og fortætninger. 2. De er mekanismer, der indleder og nødvendiggør urfortrængningen. Hvad er den 'onde mor' andet end den gode, men fraværende mors fantastiske genkomst som angriber – altså et aspekt af seksualitetens opdukning overhovedet? (Den gode moder er ikke seksuel, hun er den kærlige moder.) På sin vis har også den jungianske tradition godt fat i disse aspekter (til forskel fra Freud), blot er teorien en anden, og med andre – filosofisk set atavistiske – tilknytningspunkter). I forlængelse heraf gør Laplanche så langt som til at antyde, at de partialdrifter der er på spil her, er signifiantens eller repræsentationens drifter.²¹ Det er ikke – primært – den gode mor, det *hele* objekt, der bliver repræsenteret i det ubevidste.

»Det ubevidste i den analytiske psykologi«

Jeg må tilstå, at jeg har nydt at læse Eigil Nyborgs artikel, dels fordi den er utroligt velformuleret, dels på grund af dens herlige og uforbeholdne – på samme tid lærde og uteoretiske – naivitet, men også på grund af dens skarphed i diskussionen af navnlig Jungs arketyper. Og endelig sikkert

også på grund af den svimlende, agorafobiske, for ikke at sige 'filobatiske' lystangst den fremkalder hos mig. Der burde være stof nok her til en diskussion mellem psykonalyse og analytisk psykologi, og jeg vil tro, at en sådan diskussion måske nok også ville kunne føre til, at forfatterens Freudbillede (som dels er Jungs, men uden tvivl ikke langt fra Freuds eget billede af sig selv, og således begge traditioners *prælacanske Freudimago*, om jeg kan sige det sådan), kunne løftes ud af den paranoidt krystalliserede position, hvor det kun tjener til at blokere de mulige diskussioner, som begge traditioner kunne være tjent med. Endskønt fristende, er jeg dog af omfangsmæssige hensyn nødt til at undlade en yderligere diskussion af Nyborgs artikel. Og måske også fordi jeg mener, at en virkelig frugtbar diskussion mellem analytisk psykologi og psykoanalyse kræver en gennemarbejdning af deres fælles udspring, sådan som vi først og fremmest har materiale til det i brevvekslingen mellem Freud og Jung, men som ingen af en eller anden grund endnu har villet bruge til det grundige arbejde, der er nødvendigt.²²

»Kropslige aspekter af det ubevidste«

Jan Ivanouws artikel om forholdet mellem muskeltonus og psyke er fremragende ved den metodologiske grundighed og forsigtighed, med hvilken han giver læseren indblik i et erfaringsrum, som ligger på kanten af den psykoanalytiske kliniks, men dog ikke enhvers erfaring med egen og andres kroppe. Det er fascinerende, at hypo- og hypertoni i muskulaturen binder konflikter og erindringer, som kan 'frigøres' ved palpation. (Mon psykoanalytikere til tider kunne ønske sig, at denne mulighed var tilladt at bruge i analyserne?) Og endskønt jeg ikke rigtig ved, hvad jeg skal stille op med det, finder jeg de teoretiske overvejelser om forholdet mellem psykiske instanser og muskulatur interessante.

Hvad jeg måske dog savner i denne artikel (men dét er ingen kritik af den), er for det første en inddragelse af det efterhånden store materiale fra psykoanalysens psykosomatiske klinik. Men jeg er klar over at dette mere handler om hud og indre organer end den ydre muskulatur. Og for det andet savner jeg nogle overvejelser om dannelsen af jegbilledet (og altså ikke kun jeg'et som en instans mellem det og overjeg) og de muskulære apparater. Ret beset er det vel en psykoanalytisk – omend til tider måske overset – selvfølgelighed, at fortrængninger og fornægtelser »sætter sig i kroppen« – også som psykisk-kropslige tabusystemer.

»Det ubevidste i psykoanalysen«

Jean-Christian Delays artikel er en velskrevet miniindføring i Lacans tænkning, let koloreret af Françoise Doltos nyttige overvejelser om forældrenes symboligene kastrationsgivende opgave i relation til barnet. Desværre standser den hver gang det brænder på, og hvor det kunne blive spæn-

dende. Der er intet opsigtsvækkende eller særligt informativ i ideen om det ubevidstes subversive funktion (med vitsen som eksempel). Et par siders formuleringer om 'modstanden' er rammende og gode, ikke mindst deri, at forfatteren understreger, at den mest kvalificerede modstand mod det ubevidste i dag kommer fra dets 'tilhængere'. Delay fremhæver *det ubevidstes tale* og hævder, at det »ubevidste er et *sted*, et talende sted«. (s. 76) En gammel, god og rammende metafor, synes det mig, men vi får den aldrig rigtigt belyst. I to velkrevne afsnit om hhv. »sex og sprog« og »behov og begær« introduceres læseren for psykoanalytiske almindeligheder, uden at Delay går i dybden med nogen af dem. Kun punktvis skæmmes teksten af unøjagtigheder, som f.eks. den om, at behovet, der tilfredsstilles af et konkret objekt, kan tilfredsstilles af »f.eks. moderens bryst« (s.78). At det ikke er brystet, men mælken, der tilfredsstiller behovet, og at brystet netop er en metonymi for mælken, turde være et paradeeksempel på, ikke alene begærets metonymiske bevægelse, men tillige på seksualitetens opståen overhovedet (frigørelsen fra tilknytningen til selvopholdelsesfunktionen hos Freud).²³ Og en sætning som »Herefter er barnet, og senere den voksne, henvist til at bede om noget, der kun eksisterer i sproget, som både årsag og mål for begæret« (ib.) er mere forvirrende end den er oplysende.

I et afsnit om »metonymi og metafor« introduceres vi til formelen for Fadernavnets metafor, og som læste vi i et leksikon, får vi at vide hvad fallos, store A, subjektets signifié betyder i den lacanske tænkning. Fremstillingen er kortfattet og enkel, man får en fornemmelse af, at Lacan under lingvistikken som 'pilotvidenskab' blot reformulerer en almindelig ødipal figur om faderens betydning i triangulariseringen af barnets begær. Men det er for kortfattet til, at der kan tages stilling til noget som helst, og der er overhovedet ingen diskussion, hverken af problemet med at ækivalere metonymi med det psykiske arbejdes forskydning og metafor med fortætning eller Lacans mulige problem med den alt for entydige ødipalisering i lingvistiske gevandter.

I afsnittet om »det traumatiserede og spaltede subjekt« synes det for alvor at brænde på. Hvad er det for en spaltning, egentlig, der omtales? Den mellem det ubevidste og den øvrige psyke? Eller den mellem jeg og mig – eller begge på én gang? Jeg er tilbøjelig til at tro det sidste, men det ville have været fint at få det uddybet. Delay stiller her det væsentlige spørgsmål om, hvorfor der overhovedet sker en urfortrængning, og svarer: »I overensstemmelse med Freud, siger Lacan, at fortrængningen kommer i stand som svar på den angst, subjektet oversvømmes af, når det... konfronteres med en uomgængelig umulighed (Lacans det Reelle).« (s.80) Det lyder flot, men det siger ikke noget præcist, og slet ikke noget om, hvad »overensstemmelsen med Freud« består i. Lacans Reelle er vel først og fremmest det ikke symboliserede og på en måde måske det ikke symboliserbare. Men hvorfor er det en uomgængelig umulighed? – hvad er forholdet mellem det Reelle, angsten og seksualiteten? Sådanne spørgsmål

brænder på, når den 'uomgængelige umulighed' reformuleres i sætningen: »Subjektet møder da også seksualiteten i forbindelse med en dobbelt umulighed: Dels umuligheden af at opretholde symbiosens salighed, dels umuligheden af at undgå spaltningen mellem kroppen og talen. Det er den konstellation af angst og seksualitet, som udgør det Reelle som traume.« (ib.) Spørgsmålene brænder på, fordi det hos Freud altid er seksualiteten, der er traumatisk, og fordi hans grundlæggende intention er at opfatte angsten som psykisk energi, der (endnu) ikke er bundet af symboliseringer. Det ville have været velgørende, hvis Delay var gået i dybden med disse ting; så var han givetvis også med uomgængelig nødvendighed blevet nødt til at inddrage det umulige spørgsmål om tiden og den efterlods virkning, og til at belyse metaforen »kroppen« i udsagnet om talen og kroppen. (Som den nu står, kan kroppen mislæses som den biologiske krop).

Et kort afsnit om »Loven og incestforbuddet« nævner uhyre vigtige ting, men så kortfattet, at det næsten er snyd. Der tales om en proces, der kaldes »symbolsk kastration«, men vi får ikke rigtigt noget at vide om den, ud over, at forældrene har en vigtig funktion, og at processens vellykkethed afhænger af »det ubevidste symbolske netværk, hvori barnet placeres som begærende subjekt«. (s.82) Her brænder det igen for alvor på: Vi kan vel gå ud fra, at dette 'symbolske netværk' er båret, så at sige, af forældrenes ubevidste. Men fra denne vigtige indsigt går der mange veje: en lacansk hovedvej går måske i retning af den generaliserede Anden (hvor forældrene er tilfældige bærere), en anden hovedvej (som også springer ud af Lacan) er Laplanche, for hvem forældrene og deres ubevidste altid er konkrete, og metaboliseres som konkrete i barnets eget konkrete ubevidste. Referencen til Dolto operer måske for et sted midt i mellem disse to veje, men det er synd, at ingen af dem bliver diskuteret, endsige at problemet blot bliver nævnt.

Denne pædagogiske skøjten hen over alle diskussionskrævende problemer synes til sidst at hævne sig på den måde, at der i stedet for forklaringer og uddybninger optræder *moraliseringer*. Tendensen gør sig gældende i omtalen af Loven og incestforbuddet: »Det er fordi, der findes mindst en person, med hvem det er forbudt for os at have et seksuelt forhold, at vi er tvunget ud i verden for at skabe et liv for os selv.« (s. 81) Sætningen råber efter uddybning. Hvad er dens logik? Er den teleologisk, f.eks., således at det er *fordi* vi skal tvinges ud i udvekslingernes verden, at der findes mindst en person, med hvem det er os forbudt...? Eller findes der andre forklaringer, belysninger af incestforbud og kategorisk imperativ? En diskussion mangler, her, som ved de andre punkter. Men til gengæld får vi i et næstsidste afsnit en kultur- og samfundsmæssig bekymring. Psykoanalysen giver ikke moralske opskrifter, men den kan, hævder Delay, sige noget om vor verden, og først og fremmest dette, at vi lever i et samfund, som i tiltagende grad underminerer symbolske udvekslinger. (s.82) Delay giver ingen forklaring på dette udfald, ud over en hurtig henvisning til 'markedsøkonomien'. Han inviterer således til en diskussion,

men leverer ikke rigtig noget at diskutere. Jeg vil derfor blot sige dette: 1. hvis de symbolske udvekslinger er i aftagende, så hænger det sammen med kapitalismens udvikling, og derfor med en proces, der begyndte for et halvt årtusind siden. Antydningen er således, at jo mere patriarkalsk og traditionelt samfundet har været, jo bedre har det været for den symbolske udveksling. Jeg tror ikke rigtig på dette dommedagssyn – det minder for meget om de gamles bekymring om den uforbederlige ungdom, som vi kender, om ikke fra urtiden, så fra oldtiden og fremefter – senest i den såkaldte 'narcissismedebat'. 2. Mennesket er et undermineret væsen, og har til alle tider været nødt til på ny at underbygge sine psykiske formationer – ubevidst. Fællesskabets umiddelbare og som oftest autoritært begrænsende støtte til denne proces har være i progressivt aftagende i moderne samfund, og institutionelle (statslige) erstatninger for denne støtte kan ikke fungere (uden som f.eks. i totalitære diktaturer). 3. Der findes alligevel symbolske udvekslinger sted, selv om de ikke følger den klassiske ødipale formel, og selv om kvinderne ikke længere er udvekslingens objekter, som i Lévi-Strauss' samfund. 4. Bekymringen for *overfloden af billeder* hviler på den urgamle europæisk-intellektuelle fordom, at billeder ikke er verbalsproglige, og derfor ikke sproglige. (Men det er en virkelige lang og kompliceret, men yderst spændende og påkrævet diskussion).²⁴ 5. Jeg har endnu ikke set nogen dokumentation for, at vort samfund skulle producere flere stofmisbrugere etc., end andre ikke-autoritære samfund. 6. Det er Jean-Christian Delay, der her bruger psykoanalysen til at sige noget om samfundet, og den måde, han bruger den på, kan diskuteres. Men ikke under nogen omstændighed er det her psykoanalyse, der siger noget om samfundet.²⁵

»Det ubevidste og symptomernes sprog«

»Det ubevidste er kendetegnet ved, at det *nægtes oversættelse til ord*, mente Freud. Det ubevidste er *den Andens tale* og er *struktureret som et sprog*, mente Lacan.« (s.135) Den »tilsyneladende modsætning mellem disse to udsagn om det ubevidste« er en af inspirationskilderne til, hvad Birgitte Diderichsen kalder »en analyse af 'symptomernes sprog'« i sin artikel. Og denne erklæring er ærlig, for en analyse af denne modsætning drejer det sig ikke om i denne artikel. Tværtimod bliver det allerede fra begyndelsen tydeligt, at BD opfatter forholdet mellem det bevidste og det ubevidste som en 'helt særlig form for kommunikation mellem to forskellige slags sprog', og at det ubevidste og symptomernes »sprog« egentlig ikke er, hvad vi normalt ville kalde sprog, men derimod en metafor. Artiklens første store afsnit er en kritik af rådende ikke-psykoanalytisk skizofreniforskning, og formidler – vejledt af Freudske teoremer om psykoserne – en fin indlevelse i skizofreniens problem og en forståelse af, hvad det vil sige, at sproget »går i stykker i den skizofrene proces« (s. 142). I det næste store

afsnit inddrages Lacan, hvis skelnen mellem den symbolske orden og det imaginære register fremhæves som det fremskridt, det vitterligt er, i forhold til Freuds »primitive model«. Fremskridtet gælder navnlig den afgørende indsigt i jegdannelsen, som spejlstadiets figurer leverer. Men ud over dette punkt sker der ingen yderligere teoretisk diskussion i denne artikel.

»Den mere præcise sammenhæng mellem *det symbolske* hos Lacan og sproget/sprogerhvervelsen er ikke særlig klar«, siger BD (s. 143), og heri er det vistnok vanskeligt at være uenig. En henvisning til Rosenbaum og Sonne (1979) viser dog, at den måske ikke er så uklar endda. Men på dette punkt ville det måske have været frugtbart med en diskussion af narcissismen og kastrationen i forhold til sproget. Barnet taler, som bekendt, og kan tale »korrekt« (ligesom senere 'narcissisten' i klinisk forstand), selv om den symbolske kastration ikke markerer den talendes sprog. Men denne mangel i diskussionen hænger måske sammen med en uklarhed hos forfatteren. Således hedder det: »Dualiteten mellem det symbolske og det imaginære er grundlæggende i subjektets struktur. Hvis dualiteten undertrykkes og A-positionen (sandhedens sted) erstattes af den imaginære anden (a') kan resultatet blive psykosen.« (144) Ja, det kan det måske nok, men vel ikke sådan uden videre? *Den grundlæggende 'dualitet'* i det psykiske turde vel være den, der opstår ved urfortrængningen: dualiteten mellem det ubevidste og jeg'et. Uden denne dualitet ville den anden ikke være mulig. Men det bliver ikke klart, hvorvidt BD opfatter jeg'et som en imaginær størrelse, der allerede fra begyndelsen er *markeret* af det symbolske, »den symbolske kastration«. En diskussion ville her have været velgørende. I stedet efterlades læseren med en uklarhed, som måske også er én, som BD arver fra en vis lacanisme (men næppe fra Lacan, vil jeg tro).

I og for sig ville denne uklarhed ikke være noget større problem, hvis det ikke var for, at den på uigennemskuelig vis synes at præge resten af artiklen og gør det vanskeligt at tage stilling til den ret så uformidlede brug af lacanske formulærer om 'subjektets sandhed' o.l., der florerer i teksten. Til tider er det, som om denne uklarhed afføder andre, beslægtede. Hvilken status har et udsagn som det følgende: »Det ubevidste er således noget, der foregår mellem to mennesker, når 'manglen på objektet' blander sig i deres tale?« Mener BD, at sådanne foregange mellem to mennesker er det ubevidste, eller er meningen blot, at det ubevidste blander sig i deres (sam)tale?

I et tredje stort afsnit om narcissisme, grandiositet og tomhed gør BD et heroisk forsøg på at rydde op i det teoretiske kaos i psykoanalysen, når det gælder spørgsmålet om identificeringer. Der leveres dog ikke noget nyt, og jeg savner (igen) en diskussion af kastrationens betydning i forbindelse med springet fra den imaginære til den symbolske identificering med faderen. Vigtigere og mere løfterig er måske inddragelsen af Kristeva i forbindelse med den narcissistiske tomhedsdepressions former. Desværre bliver der her kun til en kortfattet fremstilling af Kristeva: at hendes de-

pressionstekster råber efter en teoretisk diskussion, bliver overhovedet ikke nævnt.

»Det ubevidste, signifianten og urfortrængningen«

I første del af sin artikel forsøger Kjeld Høher Enemark en dybtgående og spændingsrig læsning af Freuds topologiske tænkning, navnlig som vi finder den i *Drømmetydning*. Ud over det blotte faktum, at denne artikel er den eneste i dette nummer, der giver sig i kast med en egentlig læsning af Freud, finder jeg denne læsning væsentlig: den er på jagt efter spor, finder dem, og følger dem. Via et hovedsprog i teksten – »drømmens navle« – når Enemark frem til, at vi hos Freud finder en idé om en (eller en gruppe) primær(e) (ufortrængt(e)) signifiant(er) i det ubevidste, som det er det analytiske arbejdes opgave at »lokalisere« (s. 153), og »som formodes bundet til en for subjektet radikal andethed«. (s. 160) Herfra går Enemark nu videre, og siger: »Denne forestillingsrepræsentant vil vi med Lacan betegne en primær signifiant og mere præcis specificere den som Fader-Navnets signifiant.« (ib.) Og dermed begynder problemerne.

Enemark finder, at drømmearbejdet er prototypen på det ubevidstes symboliseringsarbejde og at dette symboliseringsarbejde – med en omskrivning af Lacans dictum, at subjektets begær er den andens begær – netop gælder *subjektets begær* (Freuds »ønske«) således som det i »drømmens navle« er bundet til den Andens begær i urfortrængningen. (s. 160f.) Problemet er imidlertid netop, hvad det præcist skal sige, at subjektets begær er bundet til den Andens i urfortrængningen. På hvilken måde er subjektets begær bundet til den Andens begær – i urfortrængningen? *Gennem en symbolisering*, svarer Enemark. (»Objekt (a) er altså en term for dette fundamentalt tabte objekt, hvis symbolisering kan antages at være den primære forestillingsrepræsentant i det ur-fortrængte.« (s. 163)) Jeg savner her en argumentation for, at den primære forestillingsrepræsentant skulle være en symbolisering, idet jeg ikke kan se andet end, at hvis den bliver urfortrængt – og i samme omfang, som den underlægges urfortrængningen – så er det præcist *fordi den ikke kan symboliseres*. Enemark siger *næsten* det samme i næste sætning: »Samtidigt skulle det fremgå, at objekt (a) netop f.s.v. det ikke er i subjektets 'besiddelse', men tværtimod udgør en radikal heterogenitet i forhold til subjektet, i en omvendning henviser dette til en fundamental andethed og således alierer subjektet heroverfor.« (ib.)

Det er ligesom der i det hele taget mangler et led i Enemarks spekulative overvejelser her – en manglende formidling mellem det, der indpræges i det psykiske apparat på den ene side, og så den for subjektet konstitutive urfortrængning af (dele af) det indprægede. »Den binære signifiant kan herefter være dét, som Freud i sit brev nr. 52 til Fliess gør sig en formodning om må være indsat i subjektet igennem en slags oprindelig perception under navnet tegn (*Zeichen*), dvs. som den *Bejahung*, der danner forud-

sætning for enhver efterfølgende Verneinung (benægtelse) i neurosens struktur.« (s. 166) Det lyder løfterigt, men disse 'oprindelige' tegn falder altså for urfortrængningen, hvordan kan de da tillige være en bejaelse? Jeg ved ikke, hvad der mangler i disse deduktioner for at de skulle være overbevisende – måske en inddragelse af de tidlige forhold og den efterlods virkning, der – måske – gør sig gældende i forbindelse med urfortrængningen? Men først og fremmest mangler en yderligere grundig læsning af Freud: det er ligesom Enemark i det store hele gør sig færdig med Freud i læsningen af *Drømmetydning*s topologi, for derefter at springe over til Lacan (der ikke bliver genstand for en tilsvarende grundig læsning). Resultatet bliver spekulativt på en måde, som ikke længere er løfterig: spekulativt og strukturalistisk-deduktivt, formalistisk og med for lidt indhold. Det er egentlig utroligt, at Enemark kan tro på muligheden for at manøvrere i dette spekulative terræn uden at stille spørgsmål om seksualiteten, angsten, urfantasierne, splittelsen af objektet etc.

Det bliver ikke bedre, når han ved indledningen til afsnittet om Fader-Navnets signifiant og kastration afslører sin egen foreløbige forførelse af læseren: »Vi har tidligere specificeret den primære forestillingsrepræsentant som Fader-Navnets signifiant. Lad os nu søge at præcisere forholdet mellem den binære signifiant og Fader-Navnet.« (s. 166) Det er egentlig en lettelse: vi skal ikke tro på den tidligere »specificering«, den primære signifiant og fadernavnet er ikke identiske, de har »et forhold til hinanden«. Hypotetisk – »man kunne tænke sig«, siger Enemark, dermed åbende den velgørende mulighed, at man også kunne tænke sig noget andet – bestemmes så fadernavnet »som det krystallinske punkt, der *overdeterminerer* subjektets position i den symbolske orden« (s. 168). Igen er det nødvendigt at stille spørgsmål: Hvis objektet har fået (altså ikke kun fået tildelt, men har underordnet sig) en position i den symbolske orden, hvorfor er der så behov for en overdeterminering af denne position? Man kunne tænke sig, at det var nødvendigt for at stabilisere positionen, ligesom den symbolske kastration, der resulterer i overjeg'et, stabiliserer jeg'et, som ellers ville forblive i en sårbar, ustabil, rent narcissistisk position. Og i så fald turde det blive indlysende, at fadernavnet *ikke* kan være identisk med den primære og urfortrængte signifiant. Men Enemark er åbenbart af en lidt anden mening: »Er vi nu langt fra urfortrængningen? Nej, tværtimod. Vi er midt i den, da Fader-Navnet må formodes at være dét i den symbolske orden, der gør den binære signifiant gældende ved at symbolisere den fundamentale *Spaltung* som værende *subjektets* symbolske kastration. Netop herved gøres det ubevidstes dannelse mulig som stabil struktur, dvs. Fader-Navnets signifiant danner *betingelse for forestillingsdannelsens transformation fra hallucination til fantasme*.« (s. 168f.)

Jeg går ud fra, at 'det ubevidstes dannelse' = urfortrængningen, og så giver det ganske vist mening at tale om, at fadernavnet stabiliserer den, og desuden, som Enemark gør opmærksom på (s. 169), at dette er en proces, der på en måde må gentages. I denne forstand er vi 'midt i urfor-

trængningen', altid – men det er ikke dermed sagt, at *fadernavnet fremkaldt eller nødvendiggør den*. Der er stadigvæk den mulighed, at urfortrængningen – og dermed også narcissismen: jeg'et – fremkommer uden fadernavnets medvirken – ligesom barnet jo udmærket er i stand til at håndhæve urfortrængningen og forhindre sine ønsker i at udvikle sig hallucinatorisk på rent narcissistiske betingelser. Enemark vil måske ikke være uenig i dette, men det fremgår ikke af artiklen, hvad *hans* position er. Noget kunne måske tyde på, hvis man vil tillade mig en vittighed, at Lacan-navnet ikke har været tilstrækkeligt virksomt til at stabilisere positionen, hvorfor den formalistisk-deduktive fremgangsmåde har måttet tjene som supplement – ganske vist ikke uden en vis faderlig forførelse i baggrunden.

På trods af de forbehold, jeg har over for Enemarks spekulationer, finder jeg det sympatisk, at han dog selv tager visse forbehold, for eksempel over for visse lacanieres tendens til at overstrapatsere lingvistikken (idet han fremhæver nødvendigheden af en 'logik'), og i en tidvis forsigtighed i formuleringerne, oftest markeret ved et »såfremt«. Man kunne tænke sig, at denne forsigtighed, og den læsningens grundighed, som artiklens første del røber, må give det senere arbejde om psykosen og de grænsepsykotiske fænomener, som han lover til sidst, ben at gå på, så de materialefjendtlige strukturer ikke løber af med det hele.

»Det ubevidstes semiotik«

Med denne artikel leverer Per Aage Brandt en lille filosofisk-poetisk perle, hvor det hele er faldet på plads i en smuk orden. Det er dog ikke digning, men en sammenskrivning af de mest avancerede psykoanalytiske, filosofiske og semiotiske indsigter – og ud fra et grundigt kendskab til dem. Problemet er blot, at teksten virkelig er en perle: den er smuk og skinnende, og lukker sig om sig selv i en sådan grad, at det er vanskeligt at finde en åbning. Ganske vist taler teksten om åbninger, fejlmuligheder, fælder, og desuden om »et problem, som ingen 'apparat'-fantasier gør rede for – et meget afgørende filosofisk, semiotisk og naturligvis psykologisk problem, som langt fra har givet anledning til de fundamentale overvejelser, det fortjener.« (s.178) Hvis jeg forstår det rigtigt, er problemet, hvordan det kan være, at den psykiske og kommunikative »støj«, som det ubevidste leverer, samtidig »er ganske afgørende for den virkelighedsrepræsenterende betydning, overalt hvor erindringen er repræsenteret i en indholdskomposition.« (ib.)

Jeg finder det – fra en psykoanalytisk synsvinkel – vanskeligt at se, hvordan denne genkendelige beskrivelse af en almen relation mellem det ubevidste og det førbevidst-bevidste gør sig gældende som et problem. Jeg har derimod ikke så svært ved at se, at det ud fra filosofiske og kommunikationsteoretiske – eventuelt også semiotiske – vinkler er problematisk. Men måske det netop er af denne grund, jeg ikke kan finde indgange

til denne brandtske perle? Dens perspektiv og dens teoriserings kilder er ikke psykoanalytiske, endskønt de på vejen har indoptaget og processeret psykoanalytisk stof. Kilderne er derimod alment-filosofiske og -semiotiske. Og måske kommer dette til udtryk i den flotte og frække bemærkning om, at »Lacan parafraserer det Ubevidste som det Symbolske, og det inten-derende Bevidste som det Imaginære.« (s. 180) Tankegangen virker umiddelbart rigtig i den filo-semiotiske sammenhæng, den præsenteres, men den siger ikke noget præcist om det psykoanalytisk ubevidste, så vidt jeg kan se. Og ligesom de andre tidligere omtalte artikler går den ikke ned i den psykoanalytiske erfaring, den forholder sig kun formalt (dog ganske vist ikke strukturalistisk tvangsmæssigt) til det ubevidste.

Det ubevidstes eksistens, erkendelsesteori og videnskabsfilosofi

Af de tre sidste artikler (inden anmeldersektionen), som alle på en eller anden måde er »filosofiske« i deres perspektiver, foretrækker jeg Vibeke Boolsens *Psykoanalyse – og videnskabsteori*. Lars Andersens filosofiske problematisering »*Det ubevidste*« i *erkendelsesteoretisk belysning* tilkendegiver en filosofisk position, der også er repræsenteret i store »psykoanalytiske lande« som Frankrig og USA, og som synes at være baseret på en total miskendelse af, hvad det ubevidste betegner i psykoanalysen. For mig at se har den, på trods af en ofte elaboreret argumentation, ingen særlig interesse ud over at være endnu en filosofisk spidsfindig og egentlig 'snusfornuftig' modstandskonfiguration i spørgsmålet psykoanalyse. (Men som sådan er den ganske vist ikke uinteressant).

Vibeke Boolsen gør kort proces – på videnskabsfilosofiens eget område – med denne type filosoferen. Kortere og mere elegant og overbevisende kan det vist ikke gøres.

Med Simo Køppes *Det ubevidstes eksistens* er det en anden sag. Det ville kræve mere plads, end jeg har til rådighed, hvis jeg skulle gå i detaljer med hans argumenter, hvilket artiklen måske dog fortjener. I stedet må jeg her nøjes med nogle korte kommentarer: Køppe argumenterer præcist, konsistent og oplysende. Men argumentationen forbliver ligesom på et formalt og til tider formalistisk niveau; den minder meget om de gamle dialektiske materialisters uendelige forsøg på at sammenfatte alverdens videnskabelige viden og systemer i et overordnet system. Men det er måske også Køppes intention? Jeg er lidt usikker, fordi hans tekst præsenterer sig ikke med denne intention, men tværtimod med en solid-faderlig gestus, der lader læseren forstå, at det hele egentlig er såre enkelt, hvis man blot tænker sådan og sådan. Der er egentlig ikke noget forkert i det, der siges, men det bliver liggende som sand på tungen, tørt, livløst – som om psykoanalysens begreber i grunden var færdige en gang for alle, endskønt det vel næppe er Køppes egen opfattelse. Jeg får en følelse af, at det ikke er psykoanalyse, men skolastik, der strukturerer eller overlejrer fremstillingen – lidt groft sagt, efter den thomistiske device: »Når du støder på en selv-

modsigelse, indfør en ny distinktion.«

En grund til dette indtryk er måske, at Køppe – når det kommer til stykket – egentlig deler den officciøse Freuds opfattelse af det ubevidstes *tilblivelse* som et »selvreguleret system«, hvor de 'spontant' producerede fantasier ikke har nogen 'reference' til, ikke kan henføres til den anden(s) ubevidste som deres kilder, således at den anden først melder sig på banen som signifierernes skatkammer – en generaliseret anden. Endskønt dette synes at ligge i forlængelse af Andkjær Olsens (og Vedfelts) indledende artikel, kan det her ikke være andet en et kvalificeret gæt.

Men måske jeg alligevel til sidst kan belyse spørgsmålet med udgangspunkt i en af Køppes formuleringer. »Det ubevidste som instans er dynamisk og konfliktfyldt og altid strukturerende.« (s. 192) Kommentar: Det er rigtigt at det ubevidste altid er i bevægelse, men dynamikken opretholdes kun, for så vidt som der er en modstand, altså en (ur)fortrængning. For det andet: Konflikterne er ikke først og fremmest i det ubevidste, men mellem det ubevidste og *jeg'et*. For det tredje – det åbenbart vigtigste og vanskeligste problem: Det er *ikke* det ubevidste, der er strukturerende, men det *fantasiarbejde*, der søger at figurere og binde dets indhold, som – hvis det alene var underlagt det ubevidstes bevægelsesprincipper (primærprocessen) – ville opløses, fragmenteres. *Som sådanne* er fantasiarbejdet og fantasierne hverken ubevidste eller bevidste, de *bliver* fortrængt fra bevidsthedsmuligheden i det omfang det ikke lykkes dem at binde angsten, partialobjekternes og de primitive forsvarsmekanismers – kort sag: dødsdriftens – uahæmmede hærgen. Hermed er jeg nået frem til muligheden af at diskutere de første af to af OAOs og OV's spørgsmål, en diskussion som jeg udsatte i første omgang.

»Er det ubevidste kun psykisk, eller omspænder det også den fysisk-biologiske og den sociologiske dimension?«

Jeg kan her kun tilslutte mig det svar, som OAO og OV giver, at det er nødvendigt – epistemologisk og teoretisk præcist – at forsvare det ubevidstes begreb i psykoanalysen mod alle mulige tendenser til, hvad man med en neologisme kunne kalde *pan-ubevisme*, altså til at se det ubevidste overalt, hvad enten det er i form af en romantisk naturtanke, en jungiansk mystik eller lacanismens 'signifierernes skatkammer'. Men en kommentar er her nødvendig. OAO og OV hævder, at begrebet 'det ubevidste' »så småt er ved at blive accepteret indenfor psykologien som rent psykologisk« (s. 38). Måske det kun er en forskrivelse, men det forekommer mig vigtigt at præcisere, at psykoanalysens begreb ganske vist er et begreb for det ubevidst *psykiske*, men det kan aldrig blive et 'psykologisk' begreb, i den forstand, at det skulle kunne »assimileres« af andre teorier og stadigvæk være et psykoanalytisk begreb. Historien, også psykoanalysens egen, leverer kun skræmmende eksempler på sådanne assimilationsforsøg, ego-psykologien f.eks. Min bemærkning her er således ikke et forsvar for puristisk

dogmatisme, men kun for en påkrævet epistemologisk klarhed, som psykoanalysen selv bør være i stand til at levere.²⁶ Det er selvfølgelig fint, hvis psykologer så småt kan acceptere det ubevidstes begreb, og det er iøvrigt ikke på forhånd givet, at deres accept behøver være dårligere end psykoanalytikerens (jfr. Delay), blot det er *det ubevidstes* begreb, der accepteres.

»Er det ubevidste overvejende infantilt-patologisk eller overvejende selvregulerende-kreativt?«

Tja, har man rationalistens begreb om det ubevidste, vil man mene det første, er man 'romantiker', vil man foretrække det andet synspunkt. (Det står der i artiklen, og der er sat navne på). Men i begge tilfælde opfatter man det ubevidste som 'det irrationelle', og vurderer dette blot henholdsvis negativ eller positivt. *Men hvis det nu er det psykoanalytiske begreb 'det ubevidste'?* Da vil det ubevidste, så vidt jeg kan se, hverken være det ene eller det andet, men derimod som konstituerende for det menneskelige sjælelige overhovedet måtte accepteres som det, der betinger, men også ligesåvel modarbejder som understøtter såvel kreativitet som rationalitet. *I sig selv* derimod, i abstraktion fra det øvrige sjælelige, det øvrige menneskelige, er det hverken kreativt eller rationelt, men en *dødsmaskine*.²⁷ (Køppe siger det ikke på denne måde, men jeg forstår det han siger, som pegende i samme retning. Lacanismen ville vel kunne sige noget lignende, hvis den blev spurgt, og jungismen ville vist heller ikke være fremmed for denne tanke, hvis jeg forstår Nyborg rigtig. Hvad Klein og Winnicott angår, er der næppe nogen tvivl, og denne tradition, der springer ud fra Reich, ville *i dag* måske også kunne tilslutte sig denne forståelse, hvis jeg forstår Ivanouw rigtig. Men måske jeg her overoptimistisk foregriber en diskussion, som endnu ikke er kommet igang? I så fald skyldes det måske ikke mindst dette nummer af *Psyke og Logos*.)

Konklusion

På en måde giver dette temanummer om det ubevidste måske et ret så rammende billede af 'det ubevidste i Danmark': de forskellige traditioner af mere eller mindre beslægtet art, der opererer med et eller andet begreb om det ubevidste. Hvad gælder det freudske begreb, er det først og fremmest opløftende, at alle de her repræsenterede retninger synes at have givet afkald på den naturalistiske og som oftest biologisk funderede opfattelse af psykoanalysens 'ubevidste' – en opfattelse, som var Freuds officøse læremening, er der nok grund til at understrege. (I den forstand er vi altså alle 'lacanianere'.) Herudover er det svært ud fra disse artikler at give en vurdering af kvaliteten af det arbejde, der aktuelt udføres hertillands på det 'ubevidstes felt': hertil er for få af de mulige skribenter repræsenteret, navnlig når det gælder den lacanske inspiration.

Min kritik af de fire Lacansk orienterede, og i øvrigt meget forskellige,

artikler kan måske sammenfattes i fire – yderst almene – punkter:

1. En abstrakt og rent lingvistisk forståelse af signifianten i det ubevidste, og af 'den Anden' som blot signifianternes skatkammer, og ikke som en konkret anden, en person, der selv har et ubevidst. (Enemark er en tendenti- el undtagelse, for så vidt som han gerne vil undgå en rent lingvistisk forståelse af signifianten. Desværre bliver hans 'logiske' forståelse ikke mindre abstrakt af den grund.)

2. En nærmest symptomal blindhed for det, som hos Laplanche bliver tematiseret som *urforførelse, seksualitetens tilblivelse og efterlods kausalitet*. Modstanden mod det ubevidste har mange former, og nogle af dem har vi arvet fra Freud. (Igen er Enemark her, om end punktvist og usystematisk, en undtagelse). Sammenhængende hermed, antager jeg, er uviligheden til at inddrage de sider af Freud, som Klein – i forlængelse af Abraham og Ferenczi – har koncentreret sig om, og som handler om urfantasier, primitive forsvarsmekanismer, angstens problematik, og objektets splittelse.

3. En tendenti- el sammenblanding – eller i alle fald en underbelyst uklarhed – om forholdet mellem urfortrængning og symbolsk kastration.

4. En manglende diskussion af den lingvistiske inspiration, måske endda de lingvistiske modellers mutationer i den lacanske tænkning, herunder, selvfølgelig, ækvivaleringen af metonymi og metafor med forskydning og fortætning.

I det hele taget savner jeg diskursive åbninger i disse artikler, det er lidt som om forfatterne beskytter en 'sandhed', hvis alternative formuleringer der kan eksperimenteres med. Arbejder, der har adresse til et videre publikum, kommer til gengæld til at mangle diskussion. Men det er nu ikke kun dette, der kan give læseren en noget klaustrofobisk fornemmelse. Skyggen af en (kvasi)strukturalistisk teoriforståelse lukker også for det nødvendige i, at teorien selv åbner sig for en ny analytisk erfaring i stedet for at fortolke denne i nærmest a prioriske kategorier. (Jeg understreger, at dette er et indtryk, jeg får at de her diskuterede artikler, og påstår ikke, at det – til forskel fra de fire første punkter – skulle gælde lacanismen i almindelighed.)

OAOs og OV's skelnen mellem et imaginært og symbolsk ubevidste kan på denne baggrund måske læses som en intervention i dette 'lacanske felt', idet de insisterer på, at urfortrængningen (der er betingelsen for såvel det ubevidste som narcissismen), er forskellig fra den symbolske kastration, der resulterer i 'narcissismens overvindelse', overjeg'et eller det 'symbolske ubevidste', der stabiliserer urfortrængningen.

Men en ordning af denne diskussion ville i første omgang forudsætte en rigtig placering af Laplanche: denne er ikke kun en forsvarer af Freuds klassiske ubevidste, men inddrager – i forlængelse af Lacan – den Anden (som hos Freud forbliver udgrænset fra urfortrængningens problematik).²⁸ Men Laplanche går i en vis forstand *længere end Lacan*, idet han for det første inddrager den anden som konkret person, og for det andet lader

denne persons dobbelt-kommunikation med barnet blive genstand for de transmutationer i barnets og den voksnes ubevidste, som 'spejlstadiet' eller begrebet om den generaliserede Anden og signifianternes skatkammer ikke længere synes at kunne gøre rede for. Her kunne en diskussion af Laplanche-Lacan-kontroversen begynde. Desværre lægger OAO og OV ikke op til den; men selvfølgelig ville det også forudsætte, at diskussionsdeltagerne foruden Lacan også var bekendt med Laplanche's tænkning.

Temanummerets mest præcist velformulerede og interessante artikel behandler Klein og Winnicott og stiller måske de vigtigste spørgsmål, hvad gælder en teoretisk diskussion af arven efter Freud (ud over de tre første i 4-spørgsmålslisten ovenfor): *Spørgsmålet om fantasierne og spørgsmålet om jeg'ets position i fantasierne*. Uanset hvilken 'skole' man abonnerer på, så vil jeg tro, at disse spørgsmål kan vise sig at være de mest uafklarede, men også de mest frugtbare at søge afklaret – ikke mindst fordi de er af den type, som næppe kan klares ved en rent teoretisk diskussion.²⁹

LITTERATUR

- ANDERSEN, L. (1992): »'Det ubevidste' i filosofisk belysning. En filosofisk problematisering« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1983): »Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen« *Kultur og Klasse*, nr.47, Akademisk Forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. OG O. VEDFELT (1992): »Det ubevidstes mange ansigter – en historisk oversigt« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- BLEICHMAR, S. (1985): *Aux origines du sujet psychique dans la clinique psychanalytique de l'enfant*, Presses Universitaires de France, Paris.
- BONNET, G. (1991): *Le transfert dans la clinique psychanalytique*, Presses Universitaires de France, Paris.
- BOOLSEN, V. (1992): »Psykoanalyse – og videnskabsteori?« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- BRANDT, P. AA. (1992): »Det ubevidstes semiotik« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- DELAJ, J.-CH. (1992): »Det ubevidste i psykoanalysen« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- DIDIRICHSEN, B. (1991): »Modersavn og psykopatologi« i *LÆS, Skriftserie fra Institut for Nordisk Sprog og Litteratur, Aarhus Universitet, nr.13 (9.drg., nr.1)*.
- DIDIRICHSEN, B. (1992): »Det ubevidste og symptomernes sprog« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- HANSEN, U. (1992): »Freuds rødder i hypnose- og suggestionsterapien« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- HENRIKSEN, AA. (1992): »Digterne og det ubevidste« i *Psyke & Logos*, Dansk psykologisk forlag, København.
- HØHER ENEMARK, K. (1992): »Det ubevidste, signifianten og ur-fortrængningen« i *Psyke & Logos*, Dansk psykologisk forlag, København.
- IVANOUW, J. (1992): »Kropslige aspekter af det ubevidste – nogle aspekter af forholdet mellem muskeltonus og psyke« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- KØPPE, S. (1992): »Det ubevidstes eksistens« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykolo-

gisk forlag, København.

LACAN, J. *Séminaire XVIII* (1970-71?), udgivet.

LAPLANCHE, J. (1970): *Vie et mort en psychanalyse*, Flammarion, Paris.

LAPLANCHE, J. (1980): *Problématiques IV – Castrations – Symbolisations*, Presses Universitaires de France, Paris.

LAPLANCHE, J. (1981): *Problématiques IV – L'inconscient et le ça*, Presses Universitaires de France, Paris.

LAPLANCHE, J. (1983): »Sproget og det ubevidste« i *Kultur og Klasse*, nr. 47, Akademisk forlag, København.

LAPLANCHE, J. (1987a): *Problématiques V – Le baquet – Transcendance du transfert*, Presses Universitaires de France, Paris.

LAPLANCHE, J. (1987b): *Liv og død i psykoanalysen*, Klim, Århus.

LAPLANCHE, J. (1990): *Nye fundament for psykoanalysen*, Klim, Århus.

LAPLANCHE, J. (1991): »Le temps et l'autre« i *Psychanalyse à l'université*, 16, 61 (genoptrykt i Laplanche 1992).

LAPLANCHE, J. (1992): *La révolution copernicienne inachevée. Travaux 1967-1992*, Aubier, Paris.

LAPLANCHE, J. og J.-B.Pontalis ([1964]1985): *Fantasme originaire – Fantasmes des origines – Origines du fantasme*, Hachette, Paris. [Opr. i *Les Temps modernes*]

LAPLANCHE, J. og J.-B.Pontalis (1967): *Vocabulaire de la psychanalyse*, Presses Universitaires de France, Paris.

LYOTARD, J.-F. ([1984]1989): »Figure Foreclosed« i *The Lyotard Reader*, Blackwell, Oxford. [Opr. i *Écrit du temps*, 5, Editions de Minuit, Paris.

NYBORG, E. (1992): »Det ubevidste i den analytiske psykologi« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.

POULSEN, S. og K. HJULMAND (1992): »Det ubevidste i objektrelationsteorien« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.

ROBERT, M. (1974): *d'Œdipe à Moïse. Freud et la conscience juive*, Calman-Lévy, Paris.

REITAN, R. (1988): *Freuds narcissisme*, Klim, Århus.

REITAN, R. (1990a): »Laplanches projekt« i Laplanche 1990.

REITAN, R. (1990b): *Eftertanker om Freuds narcissisme*, Klim, Århus.

REITAN, R. (1992): »Pas de deux. On Origins and Ends of Freud's 'Narcissism'« i *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 1992.4, International Universities Press, New York.

THIELST, P. (1992): »Det ubevidstes idéhistorie« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.

NOTER

1. Jeg takker Jan Gejel, Asger Frost og Ole Andkjær Olsen for de korte, men nødvendige, meningsudvekslinger om den første version af denne intervention.
2. Andkjær Olsen 1983.
3. Oversættelsen af og efterordet til *Nye fundament for psykoanalysen* (Laplanche 1990), og *Eftertanker om Freuds narcissisme* (Reitan 1990b).
4. Hele tyngden af Andkjær Olsens og Vedfelts argumentation hviler på den præmis, at 'Laplanches ubevidste slet og ret' har »meget til fælles med« det angiveligt 'imaginære ubevidste' hos Lacan. Jeg tror måske nok dette i sig selv er en diskutabel opfattelse, men den er i denne artikel ikke yderligere begrundet; jeg vælger derfor i det følgende kun at diskutere den indirekte.
5. Jfr. Laplanche 1990, s.140-147. Andkjær Olsen er selvfølgelig klar over dette aspekt af Laplanches læsninger. Det bliver bare ikke nævnt i denne sammenhæng.
6. Jfr. Reitan 1992.

7. Jfr. Laplanche 1990 (s.81-91) og Laplanche 1991.
8. Laplanche 1990 (s.158f., s.163f.).
9. Laplanche 1990 (s.162) og Bleichmar 1985 (s.114-128). I øvrigt var det vist nok Lacan, der (i en forelæsning, tror jeg) leverede billedet for denne situation: de fremmedartede skrifttegn i ørkenen, hvis karakter af tegn synes ubetvivlelige, ja bydende, men hvis mening er ukendt. (Hos Bleichmar finder man iøvrigt en interessant kritik af Lacans konceptualisering af partialobjektet.)
10. Det er påfaldende, at den korrigerende sætning er 'faldet ud' i en tilsvarende formulering (s.29) i Andkjær Olsens og Vedfelt's artikel. Drejer det sig om et fald i intentionsdybde fra 1983 til 1992?
11. Laplanche 1981 (s.145-261).
12. Laplanche 1981 (s.157).
13. Begyndelsen med *Wie et mort en psychanalyse* (1970), fortsættende med forelæsningsudgivelserne (*Problématique I-V*) og en række artikler, navnlig i tidsskriftet *Psychanalyse a l'université* (samlet i Laplanche 1992), og med sammenfatningsværket *Nouveaux fondements de la psychanalyse* (1987).
14. Det kunne være interessant at undersøge den *krystal*-metafors kilder og funktioner. I Frankrig har den længe været knyttet til Stendhals forfatterskab, og aktuelt optræder den gerne hos ellers ret så forskellige forfattere af lacansk orientering - som metafor for dannelsen af den 'oprindelige signifiant'. I det pågældende temanummer af *Psyke og Logos* dukker den op som uspecifik metaforisk term i flere artikler - som om noget krystalliserer sig i denne metafor, noget der måske snarere burde opløses?
15. Laplanche 1990 (s.129,s.146).
16. Laplanche 1990 (s.152-155). Et citat herfra kan vise, med hvilken åbenhed og forsigtighed, men samtidig måske også med hvilken bekymret realisme, Laplanche behandler 'spørgsmålet om overjeg'et: »...en hypotese, en antydning, der er åben for spørgsmål: er disse imperativer ikke-metaboliserbare i den mening, som jeg har givet metabolen, eller er de blot ikke-metaboliserbare, således, at de måske kan retfærdiggøres ved en vis metonymisk derivation? Et andet spørgsmål, der står åbent for en mere dybtgående undersøgelse: disse moralske regler, der overføres gennem forældrene, er de fortrængte, eller befinder de sig, uden at kunne blive fortrængt, i før-fortrængningens mellemrum, netop i det omfang, som det ville være formålsløst at substituere dem for at prøve at 'gøre noget ved dem'? Og hvis de kategoriske imperativer forbliver ligesom blokerede mellem urfortrængningens tider, må vi da ikke betragte dem som en slags psykotiske enklaver i enhver personlighed?« (ib., s.154f., min kursiv).
17. Laplanche 1980 (passim.).
18. Men man kan - foruden hos de 'postkleinianere', der omtales i SPs og KHs artikel - finde lovende ansatser hos Laplanche (1981) (ss.234-260) og hos Bleichmar (1985).
19. Laplanche 1964. Laplanche sætter selv dette år som det vendepunkt, hvor Freudlæsningen trænger gennem Freuds egne fortrængningsbarrierer i værket og tematiserer den ufuldendte mutation af den i 1987 lidt for hurtigt opgivne forførelsesteori. (Jfr. Reitan 1990b, s.45).
20. Laplanche 1980.
21. Laplanche 1981 (s.260)
22. Jeg har forsøgt en spæd ansats til dette i *Freuds narcissisme* (Reitan 1988), kap. 1.
23. Jfr. Laplanche 1987 (s.18-39).
24. Jfr. f.eks. Robert 1974, Lyotard 1984.
25. I et sidste afsnit kommer Delay ind på den gamle travet om »en forskel mellem universitær og psykoanalytisk viden«. Jeg finder hans udsagn om den universitære viden her i så høj grad fordomsfulde, antikverede og forkerte og hans udsagn

om psykoanalytisk viden så tvetydige, at en yderligere kommentar synes meningsløs. Men det ville måske ikke have været uinteressant, hvis Delay på dette punkt havde indviet læseren i Lacans ideer om de fire diskurser (en diskurs er ikke helt det samme som 'viden') fra *Séminaire XVIII*, hvor der foruden Universitetets og Psykoanalytikerens (ikke psykoanalysens) diskurs også drejer sig om henholdsvis Herrens og Hysterikerens diskurs.

26. Jeg kender intet bedre bud på en sådan epistemologisk afklaring end det om-bøjede arks model, som Laplanche har udviklet i *Liv og død i psykoanalysen* (1987b, s.126), og som iøvrigt danner rammen for overvejelserne om kuren og overføringen (Laplanche 1987a). (En ganske konkret og på mange måder for-bløffende og foruroligende videreudvikling af denne model findes i Bonnet 1991).
27. Jfr. Laplanche 1987b, kap. 6 og 1990, s.62ff. Netop dette aspekt: det ubevidste som i sig selv en 'dødsmaskine', synes at være et af de punkter, der er vanskeligt at forstå for psykologer, hvis kliniske erfaringer stammer fra andre terapisisituationer end den psykoanalytiske. Jfr. Diderichsen 1991, s. 33.
28. Jfr. Reitan 1988, 1990b og 1992.
29. Børneanalytikerens Bleichmar (1985) leverer utallige eksempler på, hvordan teori og empiri kan udvikle hinanden i den psykoanalytiske 'klinik'.